

БІЙ ПІД КРУТАМИ НА ТЛІ УКРАЇНСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ В ГРУДНІ 1917 – БЕРЕЗНІ 1918 р.

© Хома І.Я., 2009

Бій під Крутами розглядається крізь призму процесів, які передували цій події та розвивались після неї. При цьому акцент уваги зосереджений на участі молоді і в інших боях Першої українсько-більшовицької війни та питанні піднесення загиблих під Крутами до рівня героїв.

The battle under Cruty describes in the First Ukrainian-bolshevist war. Together at the same time analylisis participation of peoples in the other battles of the First Ukrainian-bolshevist war and question elated theirs to the stage of the heroes.

Декілька років поспіль в Україні 29-го січня на державному рівні вшановують пам'ять учнів військових училищ (юнкерів), гімназистів та студентів, які загинули біля залізничної станції Крути, захищаючи столицю незалежної Української Народної Республіки – місто Київ від агресії військ більшовицької Росії. Ця подія відбулась в рамках Першої більшовицько-української війни (грудень 1917 – березень 1918 рр.). На тлі десятків боїв, які відбулись в рамках цієї війни, бій під Крутами уславлений саме участю юнаків, які добровільно вступили в лави нечисельної, дезорганізованої, просякнутої більшовицькою пропагандою Армії УНР. Разом з тим ця подія, поряд з іншими трагічними та героїчними сторінками історії України, лягла в основу виховання почуттів патріотизму та національної гідності не одного покоління українців.

В українській історіографії ця проблема не обділена увагою. Втім переважна більшість праць стосується суто бою на станції Крути 16 січня 1918 р.* і в своїй основі позбавлена виваженого аналізу. З огляду на це, за мету було поставлено вписати цю подію в більш широкий контекст та звернути увагу на питання, хто ж перший підняв цих юнаків до рівня героїв України.

Офіційно перша українсько-більшовицька війна розпочалась 4 грудня 1917 р., коли Рада Народних Комісарів надіслала "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради" [1, с. 130; 2, с. 121]. Втім загальний наступ більшовицьких військ на Україну розпочався 5 січня 1918 р. під командуванням В. Антонова-Овсієнка [3, с. 165]. Приводом до прямої агресії більшовицької Росії стало оголошення 4 січня українським більшовицьким урядом – Народним Секретаріатом у Харкові війни Центральній Раді. За відсутності власних військ Народний Секретаріат був змушений користуватись "послугами" військ Раднаркому [4, с. 104].

Загалом цю війну не можна розглядати з погляду класичних воєн між двома державами з притаманними їм розробками і веденням військових операцій великими регулярними арміями, наявністю чітко окреслених театрів воєнних дій, фронтів тощо. Адже воєнні дії між більшовицькими та українськими формуваннями не були позиційні, а відзначались високою мобільністю і зміною характеру бойових дій, що, своєю чергою, потребувало невеликих і мобільних частин [1, с. 138–140].

Проте навіть до такої за своїм характером війни Центральна Рада та Генеральний Секретаріат були неготові, зважаючи на неукомплектованість військових одиниць, дезорганізацію, мародерство, більшовицьку пропаганду, дезертирство. Зокрема такий діагноз армії було поставлено 10 грудня 1917 р. на засіданні комісаріату Київського військового округу [5]. Не спостерігалось злагоджених дій і серед командування армії, структура якого мала такий вигляд: Військовий секретар – М. Порш, командувач Генерального штабу – Б. Бобровський, командувач протибільшовицького штабу –

* До лютого 1918 р. датування здійснюється за старим стилем.

підполковник Ю. Капкан, командувач штабу Лівобережного фронту – сотник М. Шинкар, командувач Правобережного фронту – генерал Я. Гандзюк, командувач Київської залоги – інженер М. Ковенко [4, с. 112]. Особливо наочним є те, що майже усі перші особи армії не були кадровими військовими, а відповідно позбавлені знань, досвіду та навиків ведення військових дій.

На цьому тлі найбоєздатнішими були I курінь Січових Стрільців під командуванням 26-річного Є. Коновальця та Кіш Слобідської України, очолюваний С. Петлюрою. Зокрема на першу декаду січня 1918 р. курінь Січових Стрільців, який майже повністю був укомплектований військовополоненими українцями австро-угорського підданства, чисельністю близько 700 стрільців відповідав за охорону Центральної Ради, урядових установ та громадський порядок у Києві.

9 січня командувач усіх більшовицьких військ на Україні В. Антонов-Овсієнко для активізації бойових дій інформував командувача більшовицьких військ на Західному фронті України М. Муравйова про паніку в середовищі Центральної Ради [21, Л. 84].

Вже 10 січня 1-ша сотня куреня Січових Стрільців отримала усний наказ виїхати на Лівобережний фронт, до місця бойового призначення – станцію Яготин [6, с. 58; 7, с. 17]. Наступ на цьому фронті, в сторону Києва, більшовицькі війська здійснювали паралельно у двох напрямках: Бахмацькому та Полтавському. Саме останній на час видання наказу вважався найбільш небезпечним, після того, як 6 січня більшовицькі частини П. Єгорова захопили Полтаву і, об'єднавшись із харківською групою М. Муравйова, розпочали наступ по залізничній колії на Київ через станції Ромодан, Гребінка, Кононівка та Яготин. Тільки 14 січня, через страйк залізничників у Дарниці, сотня прибула на місце бойового призначення. Тоді, 11 січня червоногвардійці зайняли станцію Ромодан, а 12–13 січня Гребінку і вийшли на лінію Гребінка–Бахмач [22, Л. 167, 173, 180]. Захист цього напрямку на проміжній ст. Кононівка втримував партизанський загін та невелика кількість юнкерів військового училища у кількості близько 150 чоловік на чолі з отаманом О. Волохом [4, с. 169]. У цей же час до ст. Яготин прибув курінь Коша Слобідської України – Чорні Гайдамаки. Тут вони на кілька днів, ведучи позиційні бої, затримали просування більшовицьких військ [6, с. 58]. Проте оперативна ситуація на фронті змусила перекинути частину сотні Січових Стрільців на ст. Бобрик – Бахмацький напрям, у розпорядження С. Петлюри [7, с. 18]. На цей час на цьому напрямку до станції Крути було направлено 1-шу, 2-гу військові юнацькі школи та 1-шу сотню Студентського куреня, чисельністю близько 420 осіб [4, с. 175].

Особливістю ситуації було те, що після здобуття вузлової ст. Ромодан, більшовицькі частини М. Муравйова, фактично без перешкод, переправились 14 січня залізницею під Бахмач. 15 січня М. Муравйов з Бахмача інформував командувача усіх червоногвардійських військ, що діяли на території України, В. Антонова-Овсієнка про розгортання наступу на Київ [22, Л. 198]. Загалом на 15 січня тут зосередилось близько 4800 вояків [4, с. 166]. Зранку 16 січня ці сили під командуванням П. Єгорова розпочали наступ на Крути, де оборону зайняли сили військових юнацьких шкіл та студентський курінь. Бій розпочався о 10-й годині. Приблизно на 14 годину через брак набоїв з української сторони замовкли кулемети та рушниці і юнацькі частини почали відступати, прикриваючись залізничним насипом. Натомість позаду студентського куреня було поле. Тому частина куреня для прикриття пішла в багнетну атаку проти професійних вояків. Під час цієї атаки курінь зазнав перших втрат. Приблизно о 17 годині юнкери, гімназисти та студенти різними шляхами дістались до потяга, яким вирушили в напрямку до Києва, руйнуючи за собою залізничну колію. Серед частин, що відступили з-під Крут, не вистачило однієї студентської чоти, яка в кількості 29 осіб потрапила в полон. Також у полон потрапило п'ятеро поранених під час багнетної атаки студентів. Загалом сімох поранених було відправлено до Харкова, а 27 студентів та гімназистів за наказом П. Єгорова розстріляли петроградські червоногвардійці [4, с. 174–178]. За підрахунками сучасного дослідника Я. Тинченка, українська сторона втратила від 33 до 40 юнкерів, гімназистів та студентів, 7 потрапило в полон, а 55–65 отримали поранення. Втрати більшовиків сягнули 300 осіб вбитими та пораненими [4, с. 179–180].

Паралельно з боєм під Крутами 16 січня в Києві більшовики підняли повстання на заводі “Арсенал” та Подолі. З огляду на це, 17 січня на ст. Бобрик С. Петлюра, який знав чим закінчився бій на

станції Крути, скликав нараду командирів частин Лівобережного фронту, які вирішили швидко придушити повстання більшовиків у Києві і організувати оборону столиці по Дніпру [8, с. 22].

У цьому контексті привертає увагу те, що під час відступу зі ст. Бобрик до Києва І-й сотні Січових Стрільців з гайдамаками Коша Слобідської України з 17 на 18 січня довелось на станції Бровари – стратегічному напрямку Бахмач – Крути – Київ роззброїти дезорганізований більшовицькою агітацією полк ім. С. Наливайка у кількості близько 1400 вояків [4, с. 185; 7, с. 20].

18 січня українські військові сили, які відступали з бахмацького та полтавського напрямків, прибули на ст. Дарниця. Після певної реорганізації сил, які перебували в розпорядженні С. Петлюри, вирішено було наступати на Київ двома колонами: через Ланцюговий та Залізничний мости [9, с. 18]. Першу колону становили: курінь Червоних Гайдамаків, Отаманська кінна сотня, І-ша сотня Січових Стрільців та І-й Гайдамацький гарматний дивізіон у загальній кількості близько 500 вояків. До другої колони входили: курінь Чорних Гайдамаків та рештки полку ім. П. Дорошенка в кількості приблизно 350 вояків [2, с. 186]. Загальний наступ, який розпочався з 18 на 19 січня, вніс певні корективи в розстановку сил. Адже опір, на який нашоувхнулись сили Армії УНР, міг перевести наступ до небажаної зтяжної позиційної перестрілки. Відповідно до цієї ситуації 1-ша чота Січових Стрільців була долучена до другої колони [16, с. 21–22]. Увечері 19 січня С. Петлюра з вищевказаними військовими силами вступив у Київ. Захист тилу забезпечувала 4-та чота І-ї сотні Січових Стрільців під командуванням А. Домарадського та частина гайдамаків Коша Слобідської України [16, с. 23].

Оборону Києва з 16 січня до прибуття українських військових сил з Лівобережного фронту здійснювали невеликі частини полків ім. Б. Хмельницького, П. Полуботка, І. Богуна, К. Гордієнка, загони Вільних козаків, громадські відділи, а також І-й курінь Січових Стрільців. Загалом ці сили нараховували близько 2 тисяч вояків [2, с. 239; 19, с. 74]. Протибільшовицький штаб, очолюваний підполковником Ю. Капканом, та штаб Київської військової залоги на чолі з інженером М. Коვენком фактично не міг оперативно відреагувати на повстання. Підтвердженням цього є те, що Є. Коновалець та А. Мельник вранці 16 січня змушені були виїхати до Центральної Ради та Київського військового округу для того, щоб отримати інформацію про ситуацію в столиці та вказівки щодо подальших дій. Переконавшись, що збройні сутички на вулицях Києва не є внутрішньо-політичною боротьбою українських партій, Є. Коновалець заявив у Всеукраїнській Військовій Раді, що Січові Стрільці виступають проти більшовиків [6, с. 67].

Відразу після приїзду була зібрана Старшинська Рада, на якій Є. Коновалець свій виступ закінчив словами: “Тепер, мої панове, прошу вирішити чи курінь Січових Стрільців має виступити зі зброєю в руках і тим перехилити побіду на сторону Центральної Ради, чи курінь має триматися пасивно та приглядатися боротьби, а тільки на випадок наказу боронитися” [10]. Присутні старшини О. Думін, В. Кучабський, Ф. Черник, І. Чмола та інші висловили свою думку з приводу більшовицького повстання та відзначили бойову готовність куреня. Було прийнято спільне рішення “виступити негайно на вулиці Києва і цим допомогти збройним відділам вільного козацтва ...” [10]. Духовна семінарія, де перебував І-й курінь Січових Стрільців, в центральній частині Києва над Подолом була оточена більшовицькими частинами, що наступали з Подолу. Відповідно до оперативної ситуації начальник штабу куреня Січових Стрільців А. Мельник прийняв рішення розвинути наступ трьома групами, які були сформовані на основі II-ї сотні І. Чмоли, сотні скорострільів Ф. Черника із 8 кулеметів, 120 стрільців і 20 студентів [11, с. 231]. Перша група, у яку увійшли дві чоти на чолі з командиром I-ї чоти П. Пасікою, якого через поранення в той же день замінив Ф. Черник, повинна була наступати по Великій Житомирській – Андріївському узвозу на Поділ; друга група, яку становила 3-тя чота, на чолі з І. Вирвичом вздовж Великої Підвальної до Золотих воріт; третя, очолювана І. Чмолою, в бік Великої Підвальної – Рильського провулку до Софіївської площі [6, с. 69]. Ця схема наступу передбачала забезпечити захист Центральної Ради, локалізувати повстання на Подолі, щоб не допустити його об’єднання з більшовицьким повстанням на Печерську. В кінці дня 18 січня команда куреня Січових Стрільців після важких вуличних боїв вже ставила завдання про придушення повстання на Подолі. Зранку 19 січня Січові Стрільці перейшли в наступ. Група, очолювана Ф. Черником, йшла Андріївським узвозом, група І. Чмоли

разом з невеликим відділом вільних козаків рухалась Олександрійською вулицею, а тилові частини на чолі з В. Кучабським йшли на Поділ Вознесенським узвозом [4, с. 273]. Вперше було задіяно гарматний відділ Р. Дашкевича [12, с. 12]. Цього ж таки дня січовикам вдалось придушити повстання на Подолі [13, с. 35]. При цьому зазнавши досить великих втрат – майже половину бойового складу було вбито та поранено.

Подальші дії, пов'язані з придушенням повстання в Києві, були спрямовані на Печерськ для придушення більшовицького виступу на заводі “Арсенал”. Основні сили у цій частині міста були представлені рештками лівобережних частин Армії УНР на чолі з С. Петлюрою, в авангарді яких стояли гайдамаки Коша Слобідської України та 1-ша сотня куреня Січових Стрільців [14, с. 14]. З 20 на 21 січня ці сили при підтримці полку ім. К. Гордієнка, очолюваного полковником В. Петрівим, остаточно придушили повстання на заводі “Арсенал”.

Після придушення повстання на заводі “Арсенал” 1-ша сотня Січових Стрільців перейшла в розпорядження куреня, оперативний штаб та частина особового складу якого розташовувались в Михайлівському монастирі. На цей час курінь закріпив за собою здобуті вищевказані позиції, і, особливо, пов'язані з захистом Центральної Ради та уряду УНР. Зокрема про це свідчить доволі оперативне реагування на нові більшовицькі виступи на Подолі з 22 по 24 січня, які відбувались і в інших частинах Києва [8, с. 26–28]. Лише 1-ша чота А. Домарадського 1-ї сотні стрільців отримала наказ з набережної перейти в Дарницю, закріпити позицій до приходу основних частин Армії УНР і тримати оборону Києва від наступаючих більшовицьких військ М. Муравйова. Але через те, що так і не була організована оборона Києва, чота вже 22 січня змушена була відступити до Києва [7, с. 27].

24 січня М. Муравйов з Дарниці інформував В. Антонова-Овсієнка про те, що Київ остаточно оточений революційними військами і для закріплення позицій просив підкріплення з Єкатеринослава [23, Л. 111].

За підрахунками В. Голубка співвідношення сил у битві за Київ з 22 по 26 січня, де українські частини нараховували близько 3 тис. вояків, становило 1:7 на користь більшовиків [1, с. 168]. Тому здобуття Києва було лише справою часу. 24 січня команда куреня отримала наказ підготувати та провести евакуацію Центральної Ради та Рад Народних Міністрів до Житомира. Виконання цього наказу в цей же день було доручено 2-й сотні Січових Стрільців, яка провела зачистку шляху з Києва до ст. Святошин, звідки планувалось переправити Центральну Раду та уряд до Житомира. О. Думін, який сам як командир 4-ї чоти брав участь в евакуації, твердив, що ввечері 24 січня разом з 11-ю сотнею і частиною команди куреня в Святошин прибув і М. Грушевський [15, с. 45]. У ніч з 25 на 26 січня вищевказані органи влади під охороною 1-го куреня Січових Стрільців відбули до Житомира.

26 січня Київ покинули останні українські відділи, які відступили до села Ігнатівки* [4, с. 322]. Тут швидко було реорганізовано наявні сили Армії УНР. Як результат – створення Окремого Запорізького загону на чолі з генералом К. Прісовським. До нього увійшли штаби та рештки Георгієвського полку, Полуботківського, Богданівського, Сагайдачного, Гордієнківського та Республіканського. Усього загін налічував 3 тис. осіб [1, с. 169]. Вільні козаки М. Ковенка приєдналися до Коша Слобідської України С. Петлюри, а 1-й курінь Січових Стрільців продовжував охороняти центральні органи влади [16, с. 79].

Переламним етапом у Першій українсько-більшовицькій війні стало підписання в ніч з 26 на 27 січня Брестського мирного договору між делегатами УНР та державами Четвірного союзу, а 31 січня (12 лютого) делегація УНР в Бресті за згодою Центральної Ради звернулась до Німеччини та Австро-Угорщини по військову допомогу. Офіційно питання допомоги було вирішено 18 лютого** укладенням між трьома сторонами відповідних договорів [1, с. 179–180]. 24 лютого розпочався спільний наступ військ УНР та Німеччини проти більшовиків на Київ трьома ударними групами. 27 лютого до них приєдналась австро-угорська армія, в складі якої перебував Легіон УСС.

* Сучасне місто Ірпінь.

** Новий стиль.

Вже 1 березня 1918 р. в Київ вступили сили Коша Слобідської України та куреня Січових Стрільців, а 2 березня повернулась Центральна Рада та уряд.

Замість висновків зазначимо, що, без сумніву, основна провина за недалекоглядність, провал військової політики лежить на лідерах Центральної Ради та уряду, які відразу не усвідомили, що ж насправді відбулось на станції Крути. Крім того, з вищевказаних фактів свідчить, що юнкери та студенти брали участь і в інших бойових діях першої українсько-більшовицької війни. Втім на відміну від Крут не опинялись перед ворогом сам на сам. Повернувшись на початку березня 1918 р. до Києва перші особи УНР, певною мірою визнаючи свою провину та спокутуючи її перед цими хлопцями, піднесли їх до рівня героїв України. Зокрема, на засіданні Малої Ради з ініціативи М. Грушевського було прийнято рішення перевезти тіла до Києва і поховати їх з відповідними почестями на Аскольдовому кладовищі [17]. Багатолюдний похорон відбувся у вівторок 19 березня 1918 р. [18]. На вокзалі, куди привезли в трунах останки загиблих, о 14 год зібралися їхні рідні, студенти, гімназисти, солдати, духовенство, хор під керівництвом О. Кошиця та багато киян. За упокій відправив службу єпископ Никодим. З вокзалу процесія рушила до Центральної Ради, де до неї приєднався М. Грушевський, члени Ради та уряду. Після промови М. Грушевського процесія направилась до Аскольдового кладовища, де до братської могили було опущено 17 трун [17; 18]. 27 березня міністр військових справ О. Жуковський видав наказ № 131 про розформування студентського куреня та про звільнення студентів Українського Народного університету з усіх військових частин [19; 20].

З приводу кількості загиблих, то, звичайно, кількість 300 є перебільшеною. Більш за все ця кількість увійшла в історіографію в контексті спроб порівняти цю подію з битвою трьохсот спартанців з персами під Фермопілами. Близькими до правди є дослідники, які оперують числом близько 40 загиблих, з яких 27 було розстріляно, а решта загинули безпосередньо в бою. З них 17 тіл було розкопано, ідентифіковано і поховано на Аскольдовому кладовищі.

1. Голубко В. *Армія Української Народної Республіки*. – Львів, 1997. – 288 с. 2. Грицак Я. *Нариси історії України. Формування української нації XIX–XX ст.* – К., 1996. – 360 с. 3. Какурин Н. *Как сражалась революция 1917–1918*. – М., 1990. – Т. 1. – 272 с. 4. Тинченко Я. *Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918)*. – Київ – Львів, 1996. – 375 с. 5. *Вісник Генерального Секретаріату УНР*. – 23 грудня 1917. 6. Кучабський В. *Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис*. – Чикаго, 1969. – 664 с. 7. Сушко Р. *Січові Стрільці за Центральної Ради // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1928 р.* – Львів, 1927. – С. 9–37. 8. Удовиченко О. *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921*. – Вінніпег, 1954 – 179 с. 9. Раєвський С. *Моя служба під командуванням Симона Петлюри // Український комбатант*. – Ч. 1. – 1947. – С. 15–21. 10. *Стрільцька думка*. – 9 листопада 1919. 11. Ріпецький С. *Українське Січове Стрільцтво. Визвольна ідея і збройний чин*. – Нью-Йорк, 1956. – С. 360. 12. Дашкевич Р. *Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за золоті Київські ворота*. – Нью-Йорк, 1965. – 206 с. 13. Дмитрів Б. *Федь Черник у роковини бою під Мотовилівкою*. – Львів, 1928. – 47 с. 14. Удовиченко О. *Перша боротьба за Київ (1917–1918) // Військова справа: Український неперіодичний військовий журнал*. – Париж, 1927. – № 1. – С. 8–14. 15. Крезуб А. *З Києва до Сарн і назад // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1938 р.* – Львів, 1937. – С. 45–54. 16. Стефанів З. *Українські Збройні сили 1917–1921 рр.* – СУВ, 1947. – Ч. 1. – 118 с. 17. Солдатенко В. *“І справжні, не фальшиві фарби”? Крути: спроба історичної інтерпретації // Дзеркало тижня*. – № 3 (582). – 28 січня 2006. 18. *Нова рада*. – 20 березня 1918. 19. *Вісник Ради Народних міністрів УНР*. – 25 квітня 1918. 20. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ*. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 12. 21. *Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)*. – Ф. р-8415. – О. 1. – Д. 12. 22. *ГАРФ*. – Ф. р-8415. – О. 1. – Д. 17. 23. *Российский государственный военный архив*. – Ф. 14. – О. 1. – Д. 10.